

Адабиётлар

1. Қурамбоев К. Шеърли таржимада миллийликни қайта яратиш ва таржимон маҳорати. // Қурамбоев К. Таржима ва таржимон масъулияти. 65-88-б. Тайлақова М., Сапаров М. Махтумқули асарлари тилининг ўзбекча таржимасига баъзи бир қайдлар. 46-53-б.

Абдуллаев Ҳ. Ўлмас шеърли. //Ўзбекистон маданияти, 1977, 12 апрель; Очилов Э. Махтумқули асарларининг ўзбекча таржималари. 13-23- б.

2. Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. 71-76-б. Қурамбоев К. Махтумқули шеърли Ўзбекистонда. 52-61-б.

3. Тайлақова М., Сапаров М. Махтумқули асарлари тилининг ўзбекча таржимасига баъзи бир қайдлар.

4. Очилов Э. Махтумқули асарларининг ўзбекча таржималари. 15- б.

5. Сапаров М. Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро муносабатлари. (Ўзбек ва туркман тиллари материаллари асосида). – Т.: «Фан», 1988. 93-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада Махтумқули шеърларининг ўзбекча таржималари ҳақида сўз юритилади. Хусусан, Махтумқули шеърларининг шакл ва мазмун муштараклиги, таржимонларнинг сўз қўллаш маҳорати таҳлил қилинади ва бадиий таржимада сўзнинг мавқеи хусусида баҳс юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о переводчиках стихов Махтумкули на узбекский язык. В работе на примере узбекских переводов стихотворений Махтумкули анализируется мастерство применения слов переводчиками, а также ведётся полемика о статусе слова в художественном переводе.

SUMMARY

The article is about the interpreters of the poems by Mahtumkuli in to the Uzbek language. In the article the translators' skill in using words in the process of translating the poems by Makhtumquli has been analyzed, the value of word in literary- artistic translation is also discussed.

**С.НУРЫМБЕТОВТЫҢ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ ҚОСЫҚ ҚУРЫЛЫСЫНДАҒЫ
УЙҚАС ҲӘМ ОНЫҢ ТҮРЛЕРИ**

Ш.О.Сайымбетов – *үлкен илимий хызметкер-излениўши*

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: халқ шоири, лирика, лиро-эпика, поэма, шеър, қофия.

Ключевые слова: народный поэт, лирика, лиро-эпика, поэма, стихосложение, рифма.

Key words: people's poet, lyrics, lyric-epic, poem, versification, rhyme.

Лирикалық түрде жазылатуғын шығармалардың көркемчилигин, эмоциональ тәсирлигин, эстетикалық күшин тәмийинлейтуғын компонентлерден бири уйқас болып табылады. Өйткени, қосық қатарлары композициялық жақтан бир-бири менен өз ара үнлестирілмей, шеберлік пенен уйқастырылмаса белгилі дәрежеде ырғаққа тәсир жасайды. Нәтижеде, шығарманың көркемлігі бузылады, эмоциональ тәсиршеңлігі төменлейди, ой-пикир хәм ишки кеўил-кеширмелердің мазмунсыз баянланыўына алып келеди. Тийкарынан, «уйқас қосық қатарларының ақырында келиў арқалы күшли ырғақты пайда етип, оқыўшының дыққатын айрықша өзине аударып турады» [7:62-63]. Яғнай, «уйқас ырғақты күшейтеди, тармақ жиклерин ажыратады» [12:605].

Лирикалық шығармалардың қосық қурылысы төрт түрге ырғақ, уйқас, өлшем, бәнт болып бөлінетуғынлығы белгилі. Қосықлар дәретилгенде усы компонентлердің қатаң сақланыўына кеўил бериў, итибарды айрықша қаратыў талап етиледі. Себеби, олар лирикалық шығармалардың ең тийкаргы элементлери, компонентлери болып есапланады. Усы компонентлердің шеберлік пенен қолланылыўы менен лирикалық усылда жазылған дәретпелердің өзине тән көркемчилиги, терең идеялық мазмунды арттырылады, ой-пикир хәм ишки туйғылардың айрықша тәсирли болып ашылыўы тәмийинленеди. Бул компонентлердің ишинде «уйқас қосықтың көркемчилигине тиккелей тәсир жасайды. Сәтлі табылған қатар, өз орнында қолланылған сөзлер менен уйқастың байланысы пикирдің сулыўлығын, образлылығын тәмийинлейди, оқыўшыда эмоциональ, эстетикалық сезимлерди пайда етеди» [11:106-107].

Уйқас барлық халықлардың лирикалық шығармаларының қосық қурылысында ушырасатуғын элементлерден бири болып есапланады. Яғнай, «орыс, қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз хәм баска да халықлар

поэзиясындағы уйқаслар қосық қурылысының бир бөлеги сыпатында изертленип киятыр» [2:71]. Уйқастың айрықша белгилери, оның шығармада атқаратуғын хызметлери туўралы илимий-теориялық пикирлер усы күнге шекем бир неше әдебиятшы илимпазлар тәрепинен атап көрсетилди. Қосық қурылысындағы уйқаслар ҳаққында пикир жүриткенде бул илимпазлардың көрсетпелерин, түсиниклерин итибарға алыў орынлы болады. Яғнай, С.Ахметов хәм Қ.Султановлар тәрепинен шығарылған «Әдебияттану» мийнетинде уйқас «қосық қатарларындағы сөз ақырларының бирдей ямаса буўын жағынан бир үнлес болып келиўи» [1:173] арқалы пайда болатуғынлығы көрсетиледи. В.Жирмунский уйқас қосықтың тийкаргы элементлериниң бири болыўы менен бирге, ол хәр бир бәнттиң бир-бири менен бириктирилиўин тәмийинлейтуғынлығын айтып өтеди [6:255]. Бул илимпаздың пикиринше, уйқас тийкарынан «қосықтың бәнтлик қурылысында шөлкемлестиріўшилиқ хызмет атқаратуғын хәр қандай сеслик қайталаўлар» [5:9] болып есапланады.

Уйқас ҳаққында илимий-теориялық жақтан оғада дурыс билдирилген пикирлер сыпатында М.К.Хамраев хәм У.Түйчиевлардың анықламаларын көрсетип өтиў орынлы деп ойлаймыз. Бул илимпазлардың мийнетлеринде «уйқас арқалы қосықтағы ой-пикирди алып жүриўши сөз айрықшаланып турады» [4:28]. «Уйқастың тийкаргы функцияларынан бири шығарма мазмунды хәм идеясының жеткерилиўи ушын жәрдем бериўши түсиниклерди тастыйықлаў хәм күшейттириўдур» [13:109] - деп көрсетиледи.

Демек, жоқарыда көрсетип өтилген әдебиятшы илимпазлардың илимий пикирлерине сүйенген ҳалда, оның көбинесе, қосықтың соңында бир-бирине жақын ямаса өз ара үнлес болған сеслерден қуралған сөзлердің қолланылыўы арқалы хәр бир қатардың

мәнилик жактан байланыстырылыуы менен бәнтлердің бир-бирине бириктирилиуі түсиниледи. Уйқаслардың қосық қатарларының басы хәм орталарында қолланылатуғын жағдайлардың да ушырасып туратуғынлығы белгили. Сол себепли, уйқасларды тек ғана қосық қатарларының ақырында қолланылады деп түсиниу орынсыз болады. Әсиресе, қосық қатарларын бир-бири менен байланыстырыуда өз ара үнлесетуғын образлы хәм тәсирли сөзлерден шеберлик пенен пайдаланылса, уйқастың жетилискен, әжайып көриниси пайда болады. Бундай уйқас илимпаз Қ.Оразымбетовтың жоқарыда көрсетип өткеніндей, ой-пикирдің сулыұлығын, образлылығын тәміинлеу менен бирге, қосықты оқыушы хәр бир адамда эмоционал, эстетикалық сезимлерди пайда етеди. Және де, шеберлик пенен қолланылған уйқас илимпаз У.Түйчиевтың атап көрсеткеніндей, шығарманың мазмұны хәм идеясының көркем анық жеткерилиуінде, тәсирлендириушилик сыпатының күшейттирилиуінде жетекши хызметлердің бирин атқарады. Сондай-ақ, «дөретиуши уйқас арқалы өз оқыушысының дыққатын қосықтағы ең тийқарғы пикирлерге бағындырады» [3:195].

Уйқас тек ғана поэзиялық қосықларда емес, ал, лирикалық усылда дөретилген поэмалық шығармаларда да қолланылатуғынлығы белгили. Себеби, лиро-эпикалық түрде жазылған айырым поэмаларда ўақыялардың бир неше бәнтлик бирикпелерден қуралған белгили бир өлшемге тийқарланған қосық түрінде ушырасатуғынлығын да көремиз. Поэмаларда ўақыялар ямаса усы ўақыяларға тән болған шайырдың ой-пикирлери, кеуил-кеширмелери өз ара бир-бирине шеберлик пенен уйқастырылған бәнтлик қурылысқа ийе қосық түрінде ашып бериледи.

Қарақалпақ халық шайыры С.Нурымбетовтың поэмалары көбинесе лириканың төртлик формасынан пайдаланылған халда дөретиледи. Төрт қатарлы бәнтлик қурылысқа ийе болған қосықлардың хәр бир қатарында ааба фомасындағы қолланылады. Илимпаз Қ.Оразымбетов «уйқастың ааба формасы ең ески форма екенлигин» [10:89] айтады. Яғный, Садық шайыр поэмаларының қосық қатарларын уйқастырыуда уйқастың ески формасынан пайдаланады. Ал, халық шайырының «Фархад» поэмасы бес қатарлы аабба формасындағы уйқасларға ийе болған қосық түрінде жазылады. Дөретиушиниң поэмаларында қолланылған уйқасларды өз гезегинде қурылысы бойынша сеслик, бир ямаса еки буўынлы сөзлер уйқасатуғын әпиўайы хәм үш яки оннан да көп буўынлы сөзлер уйқасатуғын қурамалы түрлерге ажыратыуымызға болады. Поэмаларда қолланылған уйқаслардың бул түрлери хәр қыйлы формаларда сүүретленгенлиги менен итибарымызды өзине тартады. Булардың ишинде бир ғана әпиўайы уйқастың өзи бир неше формаларда сүүретленгенлиги көринеди. Поэмаларда сүүретленген әпиўайы уйқаслардың қолланылыуы өзгешеликлерин анализлеу арқалы оларды төмендегидей түрлерге айырып көрсетиу орынлы болады деп ойлаймыз.

1. Әпиўайы уйқастың тек бир буўынлы сөзлердің қолланылыуы арқалы сүүретленген формалары:

2. Әпиўайы уйқастың еки буўынлы түбир сөзлердің қолланылыуы арқалы сүүретленген формалары:

3. Әпиўайы уйқастың бир буўынлы түбир менен еки буўынлы түбир сөзлердің қолланылыуы менен сүүретленген формалары:

4. Әпиўайы уйқастың түбир сөзлери де, қосымталары да уйқасыуы арқалы сүүретленген формалары:

5. Әпиўайы уйқастың сөзлердің тек қосымталары уйқасыуы арқалы сүүретленген формалары бар. Әпиўайы уйқастың бундай формаларында қосық қатарларындағы өз ара үнлесип келетуғын сөзлердің түбирлери бир-бири менен уйқаспайды.

6. Әпиўайы уйқастың көмекши сөзлер менен қосымталардың уйқасыуы менен сүүретленген формалары:

7. Әпиўайы уйқастың дара сөзлер менен бирикпеген қоспа сөзлердің уйқасыуы арқалы сүүретленген формалары:

8. Әпиўайы уйқастың дара, тәкирарланған жуп хәм көмекши сөзлердің уйқасыуы арқалы сүүретленген формалары:

Әпиўайы уйқастың биринши түри халық шайырының «Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттиң ғабырысы» поэмаларында сүүретленгенлиги гүзетиледи. Бул уйқастың екнши түри «Бердақ шайыр», «Қамары», үшінши түри «Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттиң ғабырысы», «Фархад», төртнши түри «Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттиң ғабырысы», «Фархад», «Түлкишек», «Теңизде», «Жипекши Жаңыл», беснши, алтыншы түрлери «Бердақ шайыр», «Түлкишек», жетинши түри «Қамары», «Зарымбеттиң ғабырысы», «Фархад», сегизинши түри «Қамары» поэмаларында қолланылады.

С.Нурымбетовтың поэмаларының қосық қатарларында қолланылған қурамалы уйқаслардың да хәр қыйлы формаларда сүүретленгенлиги көринеди. Яғный, бул қурамалы уйқасларды поэмаларда сүүретлениу өзгешеликлерине қарай төмендегидей түрлерге ажыратыуымызға болады.

1. Қурамалы уйқастың түбир хәм қосымталардың уйқасыуы арқалы сүүретленген формалары:

2. Қурамалы уйқастың аралас түрде яғный, бир сөз бенен дизбеклескен еки сөздің уйқасыуы арқалы сүүретленген формасы:

3. Қурамалы уйқастың жупласқан түрде сүүретленген формасы:

Жүзи күлип жигерленип жыйып күш,
Зейини ашылып, заўқы тасып сүйип ис...[9:157].

Бунда еки қатардағы жуп сөзлердің екеуи де (жыйып-сүйип, күш-ис) бир-бири менен үнлесип жуп уйқасты пайда етип тур.

4. Қурамалы уйқастың бир, еки, үш буўынлы сөзлердің араластырылып уйқастырылған формалары: Уйқастың бундай формалары халық шайырының «Фархад» поэмасында жедел қолланылғанлығы көринеди.

5. Қурамалы уйқастың үш буўынлы хәм еки буўынлы сөзлердің араластырылып уйқастырылған формалары:

6. Қурамалы уйқастың еки буўынлы сөзлердің көп буўынлы жуп сөзлер менен уйқасқан формалары:

7. Қурамалы уйқастың көп буўынлы дара сөзлердің жуп сөзлер менен уйқасқан формалары:

8. Қурамалы уйқастың дара, бирикпеген хәм жуп сөзлер менен уйқасқан формалары:

9. Қурамалы уйқастың сөзлердің тек қосымталары уйқасқан формалары: Бунда қатарлардың уйқасыуында сөзлердің түбирлери емес, ал, қосымталары тийқарғы хызметти атқарады.

10. Қурамалы уйқастың көмекши сөз бенен қосымталардың уйқасқан формалары:

11. Қурамалы уйқастың еки буўынлы сөзлердің көп буўынлы сөзлер менен уйқасқан формалары:

12. Қурамалы уйқастың бирикпеген хәм жуп сөзлердің уйқасқан формалары:

Қурамалы уйқастың жоқарыда көрсетип өтилген биринши, екнши, беснши хәм оныншы түрлери

«Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттин ғабырысы», «Фархад», «Түлкишек», «Теңизде», «Жипекши Жаңыл», үшінші түрі «Зарымбеттин ғабырысы», «Жипекши Жаңыл», төртінші түрі «Бердақ шайыр», «Фархад», «Түлкишек», «Жипекши Жаңыл», алтыншы түрі «Бердақ шайыр», «Фархад», «Түлкишек», жетінші түрі «Бердақ шайыр», «Теңизде», сегізінші түрі «Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттин ғабырысы», «Теңизде», «Жипекши Жаңыл», тоғызыншы түрі «Бердақ шайыр», «Қамары», «Зарымбеттин ғабырысы», «Түлкишек», «Теңизде», «Жипекши Жаңыл», он бирінші түрі «Қамары», «Теңизде», «Бердақ шайыр», он екінші түрі «Қамары» поэмаларында шеберлік пенен қолланылғанлығы ушырасады.

Усылар менен бир қатарда, халық шайырының поэмаларында сеслик уйқаслардың да жедел қолланылғанлығын көріуимізге болады. Мәселен:

Сулыұ сулыұ емес, сүйгенин сулыұ,
Қутлықлайман онда сендей қызымды!... [9:159].

Бұл жерде шайыр тәрпіннен сеслик уйқастың эжайып формасы қолланылғанлығы көрінеді. Бундай сеслик уйқаслар Садық шайырдың «Теңизде», «Жипекши Жаңыл», «Бердақ шайыр», «Қамары» поэмаларында сұұретленгенлігі гүзетиледі. Сондай-ақ, халық шайырының «Бердақ шайыр» хәм «Теңизде» поэмаларынан түбір сөзлер менен қосымталардың уйқасқан формаларын да ушыратамыз. Мәселен:

Оған көзі түсіп ишке кирди мүз,
Суұ түбинде жатыр ма деп арыұ қыз,
Ернин тислеп сам-саз болып бүгиліп,

Әдебиетлар

1. Ахметов С., Султанов Қ., Әдебиеттаныұ. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
2. Генжемуратов Б., Әжинияз лирикасының поэтикасы. -Нөкис: «Билим», 1997.
3. Хожиахмедов А., Мумтоз бадийат малохати. -Тошкент: «Шарқ» Нашриёт-Матбаа концерни бош тахририяти, 1999.
4. Хамраев М.К., Основы тюркского стихосложения. -Алма-Ата: «Мектеп», 1963.
5. Жирмунский В.М., Рифма, ее история и теория. -Петроград: 1923.
6. Жирмунский В., Теория стиха, Советский писатель, Ленинградское отделение, 1975.
7. Муратбаев Қ., Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1977.
8. Нурымбетов С., Шығармалары, I том, -Нөкис: Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1960.
9. Нурымбетов С., Шығармаларының толық жыйнағы, II том, -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1972.
10. Оразымбетов Қ., Қосық қурылысы хәм шығарманың дөрелиұ дәуири хакқында, «Әмиўдәрәя» журналы, № 5, 2000.
11. Оразымбетов Қ.К., Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. -Нөкис: «Билим», 2004.
12. Рәбиға Сыздық, Абай және қазақтың улттық әдеби тили, «Арыс» баспасы, 2004.
13. Туйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. -Тошкент: «Фан» 1966.

Мақолада С.Нурымбетов поэмаларининг шеър тузилиши тахлил қилинади. Поэмаларнинг шеър тизимидағи ўзига хос хусусиятлари очиб берилади. Асарларида ифодаланган қофияларнинг турлича формаларда ифодаланганлиги курсатилади. Илмий-назарий адабиётлардан фойдаланилиб, адабиётшунос олимларнинг илмий қарашлари тахлил этилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется стихосложение поэм С.Нурумбетова. Раскрываются особенности структуры в стихосложении поэм. Автор статьи показывает использование различных форм рифмы в произведениях поэта. Используется научно-теоретическая литература и анализируются точки зрения учёных литературоведов.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the versification of poems by S. Nurumbetov. Revealing the peculiarities of the versification structure of the poems, the author of the article shows using various forms of rhyme in the poet's works. There has been used scientific-theoretical literature showing the points of view of scholars.

АНГЛИЧАН ӘДЕБИЯТЫ ХӘМ БАЙРОН ПОЭЗИЯСЫНА ЖОЛ

А.Тәжиева - педагогика илимлериниң кандидаты, доцент

А.Мухаммадияров - Шет тиллери факультетиниң студенти

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: озодлик, дўстлик, ижод, машхурлик, замондош, мухаббатни куйламок, тотли дард.

Ключевые слова: свобода, дружба, творчество, слава, современник, воспевание любви, сладкая печаль.

Key words: liberty, friendship, creation, fame, contemporary, singing of love, delicious sorrow.

Поэзия – күдиретли күш, оны таза жүрекли инсан ғана толық сезе алады. Ондағы қайғыдан қайысады, бахыттан қус болып ушады, поэзия инсанға дәуірлер дәртін сезиўге, адамлар қалбин түсиниўге имкан береді. Сонлықтан бәрше дәуірде сезим дүньясы хәр бир қалем ийесине айрықша илхам қусын қондырған қалб ийелерине итибар билдир-

Өзин сезген яңлы еди қарыўсыз [8:430].

Және де, «Теңизде» поэмасында қосық қатарларын уйқастырыў ушын белгили бир уғымды, мәнини аңлататуғын сөзлер хәр қыйлы өзгерислерге ушырап қолланылғанлығын да көриуимізге болады. Мәселен:

- Келмейтуғын шақырғанда мийманға,

Отар ата өзи тур-ғой бұлманда,

Деп Сапаргүл сәлем берди қуўанып,

Балтабайдан қиятырып солманда [8:430].

Бұл жерде әдебий тил нормаларына сәйкес «бұл жерде», «сол жерде» түрінде қолланылатуғын бирикпеген қоспа сөзлер екінші, төртінші қатарлардың ақырында аўызекі сөйлеў тилине бейимлестірилген халда («бұлманда», «солманда») сұұретленип, бирінші қатардың соңындағы дара сөзге уйқастырылған. Поэмаларда усындай формалардағы уйқаслардың қолланылыўы менен Садық шайырдың шығармаларды терең излениўшилиқ хәм шеберлік пенен дөреткенлиги айқын көринип турады.

Улыўма алғанда, жоқарыда көрсетип өтилгениндей С.Нурымбетовтың поэмаларының қосық қурылысында қолланылған уйқаслар хәр қыйлы формаларда сұұретленгенлиги менен өзгешеленип турады. Халық шайыры поэмалық шығармаларының қосық қатарларын уйқастырыў ушын пайдаланылған сөзлерди хәр түрлі формаларда сұұретлеў арқалы дөретпелерде ашылған ўақыяларды хәм оларға байланыслы болған ой-пикирлерин, ишки кеўил-кеширмелерин көркемлик пенен терең идеялық мазмунда сәўлелендириўге ериседи.